

Pojęcie zamieszkania w obowiązującym prawie kanonicznym

Przedstawienie założeń i koncepcji zamieszkania w porządku kanonicznym¹ umożliwia sformułowanie jego pojęcia na podstawie obowiązującego prawa kanonicznego. Stąd niniejszy artykuł, wychodząc z poprzednich rozważań, analizuje pojęcie domicyliu kanonicznego. Analiza ta została przeprowadzona zarówno pod kątem doktryny kanonistycznej, jak i poszczególnych elementów tradycyjnie wyróżnianych w domicyliu, nie tylko zresztą w prawie kanonicznym. W końcu dokonano systematyki poglądów, a także przedstawiono terminologię i definicje legalne w tym przedmiocie.

1. Definicja doktrynalna zamieszkania

1.1. *Habitatio* lub *domicilium*

Przepis kan. 100 CIC/83² podaje definicje legalne (ustawowe) najważniejszych pojęć związanych z zamieszkaniem, jednak nie samego zamieszkania³. Ustawodawca zatem stanowi, kim jest mieszkaniec (*incola*), przybysz (*advena*), podróżny

¹ Por. P. Skonieczny, *Zamieszkanie w prawie kanonicznym. Założenia i ewolucja koncepcji*, „Annales Canonici” 14 (2018) 1, s. 87–122.

² Przepis kan. 100 CIC/83 jest przytoczony niżej, 3.3. CIC/83 oznacza: *Codex Iuris Canonici*, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, 25.01.1983, „Acta Apostolicae Sedis” 75 (1983/11) s. III–XXX; 1–317.

³ W literaturze kanonistycznej wyrażono pogląd, że w kodeksach z 1917 i z 1983 roku brak definicji legalnej, występują jedynie dokładne zasady (*genaue Regeln*) wskazujące na miejsce zamieszkania

(*peregrinus*) czy tułacz (*vagus*), o czym niżej⁴, ale nie stanowi, co oznacza zamieszkanie (*domicilium*). Pojęcie zamieszkania (*domicyl*) należy zatem wyprowadzić z innych przepisów, głównie o jego nabywaniu i utracie, wychodząc przede wszystkim z założeń teoretyczno- i historyczno-prawnych tej instytucji, o czym była już mowa⁵. Będzie to zatem definicja doktrynalna, a nie ustawowa (legalna), zamieszkania (*domicylu*).

Skoro zamieszkanie jest ze swojego założenia stanem **faktycznym**, to chodzi przede wszystkim o miejsce (*locus*) rzeczywistego pobytu wiernego (*habitatio* z kan. 1552 § 1 CIC/83)⁶. W prawie cywilnym i w prawie kanonicznym za zamieszkanie uznaje się taką więź, która jest bliższa osobie fizycznej, a zatem miejsce centralne w jej życiu⁷. Zamieszkanie jest w tym miejscu, gdzie osoba fizyczna ma swój dom (łacińskie *domus*, stąd prawdopodobnie: *domicilium*)⁸. Zamieszkaniem jest – jak w doktrynie polskiej⁹ – centrum życiowe, w którym dana osoba nie tyle pracuje, co mieszka, odpoczywa na sposób ciągle¹⁰.

Może to być więc stała (*domicyl*) albo więź czasowa o zmniejszonym stopniu trwałości (tzw. *quasi-domicyl*)¹¹.

(*Wohnsitz*). Por. M. Walser, *Die Bedeutung des Wohnsitzes im kanonischen Recht. Eine Untersuchung zu cc. 100–107 CIC*, St. Ottilien 1993, s. 32.

4 Por. niżej, 3.3.

5 Por. P. Skonieczny, *Zamieszkanie w prawie kanonicznym...*, dz. cyt., s. 88–96.

6 Zob. K. Mörsdorf, *Die Rechtssprache des Codex Juris Canonici*, Paderborn 1967, s. 118, § 12,1,2,b (*Aufenthaltsort*); Vindex [V. Meysztowicz], *Domicilium et quasi-domicilium eorumque effectus in Codice Juris Canonici*, „Jus Pontificium” 6 (1926) nr 1–2, s. 155, nb. 106; M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 32.

7 Por. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 32–33; A. de Fuenmayor, *Komentarz do kan. 102*, w: *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, ed. Á. Marzoa, J. Miras, R. Rodríguez-Ocaña, English language edition E. Caparros, vol. 1, Montreal 2004, s. 708–709, n. 1.

8 Zob. R. Naz, *Domicile*, w: *Dictionnaire de droit canonique*, ed. R. Naz, t. 4, Paris 1949, kol. 1372; M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 31. W literaturze amerykańskiej praktycznie wskazuje się, że *domicyl* jest tam, gdzie częściej się nocuje (dom), a *quasi-domicyl* – tam, gdzie znajduje się „drugi dom” (*a second home*) w celach pracy lub rekreacji. Por. J. McIntyre, *Komentarz do kan. 100*, w: *New Commentary on the Code of Canon Law*, ed. J. P. Beal, J. A. Coriden, Th. J. Green, New York 2000, s. 144.

9 Por. Z. Radwański, *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 1993, s. 112, nb. 315.

10 Por. J. García Martín, *Le norme generali del Codex Juris Canonici*, Venezia 2015, s. 400.

11 Por. Ch. Lefebvre, *La théorie du domicile et l'équité canonique*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 22 (1946), s. 118–119; M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 32.

1.2. *Vinculum iuris*

Nie każdy zatem pobyt jest zamieszkaniem, choć element czysto faktyczny ma znaczenie pierwszorzędne. Zamieszkanie – czy to stałe (domicyl), czy to czasowe (*quasi*-domicyl) – jest wszak taką więzią, łączącą osobę wiernego z danym miejscem, która wynika z ustawy. To ustawa bowiem stanowi, jakie mają być cechy tego pobytu, aby go można było uznać za zamieszkanie. Dlatego zamieszkanie jest pojęciem prawnym i nazywane jest w kanonistyce *vinculum iuridicum*¹².

Niewątpliwie w koncepcji kanonicznej zamieszkania – tak samo zresztą jak w cywilistycznej miejsca zamieszkania – można wyróżnić dwa wymiary:

- a) faktyczny, czyli pobyt osoby fizycznej (*habitatio*) w danym miejscu (*locus*) o charakterze bliskości czy też jej centra życiowego, domowego (*domicilium*);
- b) prawny, gdyż tę więź osoby z danym miejscem określa ustawa (*vinculum iuris*).

1.3. *Corpus* i *animus* w wymiarze faktycznym oraz wymiar prawny jako wyjątek

Tradycyjnie – za prawem rzymskim – w tak ujętym zamieszkaniu, w jego wymiarze faktycznym¹³ wskazuje się element materialny (*corpus*) i formalny (*animus*)¹⁴. Element materialny polega na fakcie przebywania (względnie nieprzebywania) w pewien sposób na stałe w określonym miejscu¹⁵. Z kolei element formalny oznacza intencję, wolę przebywania w tymże miejscu w sposób określony przez ustawę¹⁶.

Ustawodawca jednak niekiedy ingeruje w tak określone rozumienie zamieszkania i postanawia w ustawie, gdzie ma znajdować się domicyl, na przykład w przypadku małoletniego. Zamieszkanie zatem będzie wtedy skuteczne z postanowienia

¹² Zob. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 32, cytując S. D'Angelo, *Del domicilio ecclesiastico e dei suoi effetti. Appunti canonico-giuridici*, Giarre 1916, s. 10.

¹³ Oznaczonym wyżej, 1.2., literą a).

¹⁴ Por. G. Michiels, *Principia generalia de personis in Ecclesia. Commentarius Libri II Codicis Juris Canonici. Canones praeliminares 87–106*, Parisiis–Tornaci–Romae 1955, s. 123, 127; M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 34, 40. Podobnie w literaturze cywilistycznej; zob. Z. Radwański, *Prawo cywilne...*, dz. cyt., s. 111–112, nb. 315.

¹⁵ Zob. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 34; P. V. Pinto, *Komentarz do kan. 102*, w: *Commento al Codice di Diritto Canonico*, a cura di P. V. Pinto, Città del Vaticano 2001, s. 64.

¹⁶ Por. G. Michiels, *Principia...*, dz. cyt., s. 127.

samej ustawy, niezależnie od woli osoby fizycznej (na przykład wiernego małoltnego)¹⁷. W takich sytuacjach wymiar prawny uzyskuje przewagę nad aspektem faktycznym pojęcia zamieszkania.

2. Tradycyjne elementy zamieszkania, czyli analiza dwóch jego wymiarów

Can. 102 – § 1. [can. 912 § 1 CCEO] Domicilium acquiritur ea in territorio alicuius parociae aut saltem dioecesis [CCEO: eparchiae] commoratione, quae aut coniuncta sit [CCEO: est] cum animo ibi perpetuo manendi si nihil inde avocet, aut ad quinquennium completum [CCEO: + reapse] sit [CCEO: est] protracta.

§ 2. [can. 912 § 2 CCEO] Quasi-domicilium acquiritur ea commoratione [CCEO: – (szyk)] in territorio alicuius parociae aut saltem dioecesis [CCEO: eparchiae + commoratione], quae aut coniuncta sit [CCEO: est] cum animo ibi manendi saltem per tres menses si nihil inde avocet, aut ad tres menses [CCEO: + completos] reapse sit [CCEO: est] protracta.

§ 3. [CCEO: –] Domicilium vel quasi-domicilium in territorio parociae dicitur paroeciale; in territorio dioecesis, etsi non in parochia, dioecesanum.

Kan. 102 – § 1. [kan. 912 § 1 CCEO] Zamieszkanie stałe nabywa się takim przebywaniem na terytorium pewnej parafii albo przynajmniej diecezji [CCEO: eparchii], które albo jest połączone z zamiarem pozostania tam na stałe, jeżeli nic stamtąd nie odwoła, albo trwało [CCEO: + rzeczywiście] przez pełnych pięć lat.

§ 2. [kan. 912 § 2 CCEO] Tymczasowe zamieszkanie nabywa się przez takie przebywanie na terenie pewnej parafii albo przynajmniej diecezji [CCEO: eparchii], które albo jest połączone z zamiarem pozostania tam przynajmniej przez trzy miesiące, jeżeli nic stamtąd nie odwoła, albo przedłużyło się rzeczywiście do trzech [CCEO: + pełnych] miesięcy.

§ 3. [CCEO: –] Stałe lub tymczasowe zamieszkanie na terenie parafii nazywa się parafialnym; na terenie diecezji, chociażby nie w parafii – diecezjalnym.

2.1. Miejsce: *locus a territorium*

2.1.1. Zamieszkanie, a nie miejsce zamieszkania

Zamieszkanie oznacza związaną osobę fizyczną z danym miejscem¹⁸. W przeciwieństwie do polskiego prawa cywilnego w prawie kanonicznym ustawodawca

¹⁷ Inaczej, uznając, że tego typu postanowienie ustawodawcy kształtuje element formalny zamieszkania, zob. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 34.

¹⁸ Powołując przepisy CIC/83 oraz CCEO, odwołano się do jednoczesnego porównywania ich tekstów oryginalnych (łacińskich). W nawiasach kwadratowych [] wskazano różnice w tekście CCEO w stosunku do tekstu (łacińskiego) CIC/83. Znak + wprowadza wyrażenie nowe w CCEO wobec CIC/83. *Kursywa* natomiast wskazuje na wyrażenia odmienne w obu kodeksach, czyli albo w ogóle pominięte

kościelny nie stanowi o „miejscu zamieszkania”, lecz o „zamieszkaniu” (*domicilium*). Jak to zostanie później wykazane¹⁹, takie działanie ustawodawcy kościelnego nie jest bezrefleksyjne.

2.1.2. Elastyczność terminu „locus”

Nie oznacza to jednak, że ustawodawca kościelny zrezygnował z pojęcia miejsca. Ustawodawca ten bowiem używa w kan. 100, 101 i 103 CIC/83 słowa *locus*. Łacińskie *locus* oznacza wyodrębnioną część gruntu²⁰. Należy przy tym zwrócić uwagę, że nie użyto w tych przepisach słowa łacińskiego *loca*, czyli miejscowość, okolica²¹. W innych zaś przepisach (kan. 102 § 1, 2 i 3 CIC/83) ustawodawca kościelny posługuje się łacińskim słowem *territorium* (teren).

Z wykładni językowej i systematycznej wydaje się wynikać, że kanoniczne *locus*, wskazujące na domicyl lub *quasi*-domicyl, nie oznacza miejscowości, jak z kolei stanowi art. 25 polskiego kodeksu cywilnego.

Wyrażenie *locus* jest przede wszystkim wieloznaczne²². Zatem powinno być pojmowane elastycznie, podobnie zresztą jak w innych systemach prawnych, na przykład w prawie polskim²³. Ta wieloznaczność łacińskiego terminu *locus* przekłada się na język kanoniczny, który korzysta z wielu pól semantycznych tego wyrazu w łacinie.

Przed wszystkim łacińskie *locus* można rozumieć jako rezydencję, czyli adres zamieszkania²⁴. W tym znaczeniu często też w ustawie kościelnej będzie

(myślnik: -), albo zastąpione innym wyrażeniem w CCEO, wskazanym w nawiasie kwadratowym (mogą to być tylko różnice gramatyczne lub stylistyczne). CCEO oznacza: *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 18.10.1990, „Acta Apostolicae Sedis” 82 (1990), s. 1045-1364.

¹⁹ Zob. niżej, 2.1.3.

²⁰ Por. *Locus* (znaczenie 1.), w: J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2005, s. 586.

²¹ Zob. *Locus* (znaczenie 3.), w: J. Sondel, *Słownik...*, dz. cyt., s. 586.

²² Zob. V. De Paolis, A. D'Auria, *Le norme generali. Commento al Codice di Diritto Canonico. Libro Primo*, Città del Vaticano 2008, s. 296, przyp. 49.

²³ Por. M. Pazdan, *Osoby fizyczne*, w: *System prawa prywatnego*, t. 1: *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007, § 71, nb. 83, s. 997. Zob. P. Skonieczny, *Zamieszkanie w prawie kanonicznym...*, dz. cyt., s. 89.

²⁴ Tak niemal wprost w kan. 1504, 3^o i 4^o CIC/83.

występowało dodatkowe określenie, na przykład *locus certus (ac determinatus)*²⁵ lub *locus sacer*²⁶, a nawet *locus commorationis*²⁷.

Ponadto termin *locus* może też wskazywać nawet konkretne pomieszczenie, jak w przypadkach: archiwum²⁸, miejsca działalności kapelana²⁹, miejsca do spowiedzenia³⁰, miejsca dokonywania czynności wyborczych³¹ lub innych zebrań³², a w końcu – sądu³³.

Poza tym jednak ustawodawca kościelny przewiduje inne rozumienie miejsca – jako miejscowości czy pewnego terytorium, np. diecezji lub nawet szerszego terytorium, w zależności od kontekstu³⁴.

²⁵ Zob. kan. 1215 § 3; 1336 § 1, 1^o, 3^o; 1337 § 1 i 2. Ponadto por. kan. 66 („locus in quo ipsa [persona – P.S.] residet”); 78 § 3 („absolutus rei vel loci interitus”, „locus [...] restituatur”); kan. 80 § 3 („ratione dignitatis loci vel rei”). Przy analizie tekstu prawnego CIC/83 posłużono się zestawem haseł *locus, locus certus, locus sacer* z: X. Ochoa, *Index verborum ac locutionum Codicis Iuris Canonici*, Città del Vaticano 1984, s. 266–267.

²⁶ Por. kan. 397 § 1, 932 § 1 i 2, 934 § 2; zatytułowanie części III i tytułu I księgi IV CIC/83; kan. 1205, 1207, 1210, 1211, 1212, 1213, 1230, 1238 § 2, 1248 § 2 CIC/83. Ponadto zob. kan. 562, 857 § 1, 859, 877 § 1, 881, 888, 895, art. IV rozdziału I w tytule III części I księgi IV CIC/83, kan. 932 § 1, 938 § 4, 958 § 1, 1118 § 2 i 3, 1121 § 1 i 3, 1206, 1209, 1210, 1211, 1220, 1223, 1224 § 1, 1226, 1234 § 2, 1235 § 2 CIC/83.

²⁷ Zob. kan. 166 § 1, kan. 950, kan. 1409 § 1 i 2 CIC/83.

²⁸ Por. kan. 489 § 1 CIC/83.

²⁹ Zob. kan. 566 § 2 CIC/83.

³⁰ Por. kan. 964 § 1 i 2 CIC/83.

³¹ Chodzi o miejsce zwołania wyboru kanonicznego; por. kan. 167 § 1 CIC/83 („locus in eadem convocazione determinatus”).

³² Na przykład synodu diecezjalnego (por. kan. 344, 1^o CIC/83) czy plenarnego (por. kan. 441, 1^o i 2^o CIC/83).

³³ Zob. kan. 1468 i rozdz. IV tytułu III części I księgi VII; kan. 1558 § 2 (miejsce przesłuchania), kan. 1578 § 2 (miejsce jako przedmiot badania przez biegłego) CIC/83.

³⁴ Por. tak wyraźnie np. w kan. 1302 § 3 CIC (*locus* jako diecezja); por. V. De Paolis, A. D’Auria, *Le norme...*, dz. cyt., s. 296, przyp. 49. Ponadto zob. kan. 13 § 3; 41, 830 § 3, 1244 § 2, 1612 § 4, 1622 § 4 (*locus* jako miejscowość), 1540 § 2; 248, 255, 304 § 1, 394 § 2, 677 § 1 („necessitates loci ac temporis”); kan. 258, 281 § 1 („locorum condicio”); kan. 271 § 1 (*locus* w znaczeniu diecezji); kan. 284, 952 § 3 („locorum consuetudines”); kan. 304 § 2, 1120 („temporis et loci usus”); kan. 447 („rationes loci” – w kontekście terytorium konferencji episkopatu); kan. 587 § 4 („exigentia locorum et temporum”), kan. 640 („ratione habita singulorum locorum”); kan. 1148 § 3 („oeconomica locorum”), kan. 1233 („locorum circumstantiae”); kan. 1304 § 1 („loci vel regionis mos”); kan. 1692 § 1 („loca particularia”); kan. 1714 („lex civilis vigens in loco ubi...”); kan. 1716 § 1 i kan. 1722 („imponere vel interdicerere commorationem in aliquo loco vel territorio”).

W końcu należy wskazać na specyfikę pojęcia sądu miejsca (łacińskie: *tribunal loci*)³⁵. Miejsce oznacza tutaj właściwość miejscową sądu, która pokrywa się z terytorium diecezji, jednej lub kilku w zależności od sytuacji miejscowej (por. kan. 1419 § 1 i kan. 1423 CIC/83).

2.1.3. Nieelastyczność terminów „*domicilium*” i „*quasi-domicilium*”

O ile miejsce (*locus*) jest pojęciem elastycznym w prawie kanonicznym, o tyle związane z nim pojęcie zamieszkania (*domicilium* i *quasi-domicilium*) parafialnego i diecezjalnego już nie. *Domicilium* i *quasi-domicilium* parafialne i diecezjalne zostały bowiem określone przez definicję legalną w kan. 102 § 3 CIC/83³⁶. Zgodnie z tą definicją miejscem zamieszkania stałego czy tymczasowego jest teren parafii (zamieszkanie parafialne: *domicilium vel quasi-domicilium paroeciale*) lub diecezji (zamieszkanie diecezjalne: *domicilium vel quasi-domicilium diocesanum*). Zatem nie chodzi o miejscowość, jak w prawie cywilnym polskim, ale o wskazaną parafię czy nawet diecezję³⁷. Nie chodzi też o rezydencję (w znaczeniu adresu). Stąd na przykład możliwe będzie posiadanie kilku rezydencji (np. mieszkań), a jedynie jednego zamieszkania (*domicilium*) w parafii³⁸.

35 Zob. kan. 1410; 1411 § 1 i 2; 1412; 1413, 1°; 1672 (w brzmieniu obowiązującym od dnia 8 grudnia 2015 roku) CIC/83. Por. *Tribunal loci*, w: X. Ochoa, *Index...*, dz. cyt., s. 497.

36 Por. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 45.

37 Podobnie na tle prawa niemieckiego; por. H. Pree, *Komentarz do kan. 100*, w: *Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*, Hrsg. K. Lüdicke, Band 1 (cann. 1–203), Münster 1985-, 100/1–2, nb. 2.

38 Zob. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 44–45. W tradycji kanonicznej pojęcia zamieszkania istotne były w sprawach o nieważność małżeństwa, a zwłaszcza w związku z podziałem na *loca tridentina* i *non tridentina*. Por. P. Majer, *Zakaz asystowania przy małżeństwie tułaczy (kan. 1071 § 1, 1° KPK)*, „*Annales Canonici*” 7 (2011), s. 154. Zostało rozwiązanych szereg przypadków w tym przedmiocie. Decydowało zatem – przy położeniu domu strony na granicy dwóch lub więcej parafii – wejście główne do domu, z tym że zmiana tego wejścia z własnej inicjatywy strony nie zmieniała zamieszkania parafialnego. Oczywiście, właściwy przełożony kościelny zawsze może zmienić granice parafii czy diecezji, a tym samym – zamieszkania parafialnego czy diecezjalnego. Por. F. Cappello, *Summa Iuris Canonici in usum scholarum concinnata*, Romae 1951, s. 160–161, nb. 182; A. De Smet, *De sponsalibus et matrimonio. Tractatus synopticus*, Brugis 1927, s. 19, nb. 45, przyp. 5; por. G. Michiels, *Principia...*, dz. cyt., s. 133–135; M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 45, cytując judykaturę kurialną i rotalną, a mianowicie między innymi: S. Congregatio Concilii, *Decretum Iurisdictionis Parochialis*, 12.12.1874, „*Acta Sanctae Sedis*” 8 (1874–1875), s. 149–161; S. Congregatio Episcoporum et Regularium, *Decretum Iannen. seu Ordinis Sancti Benedicti Congregationis Cassinensis dismembrationis paroeciae*, 14.03.1889, „*Acta Sanctae Sedis*” 23 (1889–1890), s. 340–345, dubium II.

W tym zakresie zatem pojęcia kanoniczne *locus* i *domicilium* (lub *quasi-domicilium*) się rozchodzą. O ile bowiem *locus* (miejsce) jest terminem elastycznym, o tyle *domicilium* lub *quasi-domicilium* parafialne i diecezjalne są pojęciami sztywno, administracyjnie określonymi dla potrzeb kanonicznego prawa o zamieszkanu³⁹. Zgodnie z zasadą terytorialności, przyjętą w prawie kanonicznym⁴⁰, zamieszkanie to jest wskazywane przez kościelne okręgi administracyjne: parafii (por. kan. 515 § 1 w zw. z kan. 374 § 1 CIC/83; kan. 279 i kan. 280 § 1 CCEO, część pierwsza), parafii tymczasowej (por. kan. 516 § 1 CIC/83, nieznane prawu wschodniemu), Kościoła partykularnego, czyli diecezji i jednostek z nią zrównanych (por. kan. 368 CIC/83), a w prawie wschodnim – eparchii (por. kan. 177 CCEO) i egzarchatu (por. kan. 311 CCEO)⁴¹.

Przepis kan. 102 § 3 CIC/83 nie znajduje swojego odpowiednika w kodeksie wschodnim⁴². Ustawodawca kościelny bowiem zrezygnował świadomie z tej definicji w prawie wschodnim, wskazując, że zupełnie wystarczająca jest regulacja z obecnego kan. 916 § 1, 2 i 3 CCEO (odpowiednio kan. 107 § 1, 2 i 3 CIC/83)⁴³. Zresztą sam przepis kan. 916 § 2 CCEO posługuje się terminem *eparchiale domicilium vel quasi-domicilium*, choć go wprost – jak wiadomo – nie definiuje.

Nie wydaje się, żeby rozwiązanie przyjęte w kodeksie wschodnim było dobre. Owszem, należy ograniczać zbędne przepisy i ich nie powtarzać; na tym polega prawidłowa legislacja. Jednakże definicja wymaga jasności, której brak w koncepcji przyjętej przez ustawodawcę kościelnego w prawie wschodnim. Można bowiem zrezygnować z definicji legalnej w kan. 102 § 3 CIC/83, pod warunkiem jednak, że definicja ta zostanie wprowadzona do kan. 107 § 1 CIC/83 (i odpowiednio do kan. 916 § 1 CCEO) przez zastosowanie omawianych pojęć w treści tych przepisów, na przykład w nawiasach⁴⁴.

Ze względu na miejsce można zatem wskazać dwa rodzaje zamieszkania – parafialne oraz diecezjalne (lub w prawie wschodnim: eparchialne). Wierny mający

³⁹ Wydaje się, że niedostatecznie jasno ten aspekt został wyrażony w dotychczasowej literaturze kanonistycznej. Zob. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 34.

⁴⁰ Zob. P. Skonieczny, *Zamieszkanie w prawie kanonicznym...*, dz. cyt., s. 96–98.

⁴¹ Por. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 34–35, 45.

⁴² Por. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 45.

⁴³ Pontificia Commissio Codicis Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo, *Nuova revisione dello Schema canonum de normis generalibus et de bonis Ecclesiae temporalibus*, „Nuntia” 18 (1984), s. 7–8, can. 4.

⁴⁴ Przepisy te mogłyby zatem wtedy brzmieć (proponowane zmiany są wskazane kursywą):

Can. 107 CIC/83 – § 1. Tum per *domicilium* tum per *quasi-domicilium* suum quisque parochum (*domicilium vel quasi-domicilium paroeciale*) et Ordinarium (*domicilium vel quasi-domicilium dioecesanum*) sortitur.

zamieszkanie parafialne jednocześnie ma też zamieszkanie diecezjalne, ale nie odwrotnie (por. kan. 107 § 3 CIC/83; kan. 916 § 3 CCEO)⁴⁵.

2.2. Wymiar faktyczny

2.2.1. Intencja („animus”) przebywania

Element formalny w zamieszkaniu oznacza intencję, wolę przebywania w danym miejscu w sposób określony przez ustawę; wierny dokonuje wyboru swego zamieszkania (tzw. zamieszkanie swobodne). Przepisy kan. 102 § 1 i 2 CIC/83 (kan. 912 § 1 i 2 CCEO) wyraźnie stanowią o przebywaniu na terytorium pewnej parafii (/quasi-/domicyl parafialny) albo przynajmniej diecezji czy w prawie wschodnim eparchii (/quasi-/domicyl diecezjalny lub eparchialny). Przebywanie to zaś jest połączone z zamiarem (*animus*) pozostania tam na stałe (*perpetuo*: w przypadku domicyłu) lub przynajmniej przez trzy miesiące (co do *quasi-domicyłu*), jeżeli nie stamtąd nie odwoła.

2.2.2. Intencja – czysta lub zobiektywizowana

Podobnie jednak jak w prawie cywilnym wolę przebywania na danym terytorium należy zobiektywizować⁴⁶. Nie chodzi zatem tylko o wolę wewnętrzną (co jest

Can. 916 CCEO – § 1. Et per domicilium et per quasi-domicilium suum quisque proprium Hierarcham loci (*domicilium vel quasi-domicilium eparchiale*) et parochum (*domicilium vel quasi-domicilium paroeciale*) Ecclesiae sui iuris, cui ascriptus est, sortitur, nisi aliter iure communi cavetur.

⁴⁵ Por. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 35. Może się zdarzyć, że wierny, będąc pracownikiem sezonowym lub poszukując pracy w różnych miejscach, będzie zmieniał nie tylko parafie, ale i diecezje (np. Polacy w trakcie emigracji w Wielkiej Brytanii czy we Włoszech, gdzie jest wyjątkowo dużo diecezji i dość łatwo jest je zmienić). Wydaje się, że wówczas właściwość miejscową sądu najłatwiej jest ustalić przez sąd zawarcia małżeństwa lub zamieszkania stałego lub tymczasowego drugiej strony. Por. kan. 1672, n. 1 i 2 CIC/83 w brzmieniu nadanym przez ostatnią reformę procesową, *Franciscus PP.*, *Litterae apostolicae motu proprio datae Mitis Iudex Dominus Iesus* quibus canones Codicis Iuris Canonici de causis matrimonii nullitatem declarandam reformantur, 15.08.2015, „Acta Apostolicae Sedis” 107 (2015), s. 958–970. Natomiast należy takiego wiernego (pracownika sezonowego czy przemieszczającego się często w poszukiwaniu pracy) traktować jak tułacza zgodnie z regułą z kan. 107 § 3 CIC/83, jeżeli chodzi o wskazanie jego ordynariusza miejsca czy proboszcza.

⁴⁶ Zob. Z. Radwański, *Prawo cywilne...*, dz. cyt., s. 112, nb. 315. W prawie cywilnym przede wszystkim chodzi o oświadczenie („deklarację”) woli w tym przedmiocie, a nie o wolę wewnętrzną, jak z kolei w prawie kanonicznym. Por. zob. P. Skonieczny, *Kanoniczna koncepcja czynności prawnej. Wprowadzenie dla prawników świeckich*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica” 81 (2017), s. 72; <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6069.81.06> (26.03.2018).

typowe dla porządku kanonicznego⁴⁷), ale także o fakt rzeczywistego trwania tego pobytu przez pewien czasokres – pięcioletni w przypadku zamieszkania stałego i trzymiesięczny odnośnie do zamieszkania tymczasowego (por. kan. 102 § 1 *in fine* oraz § 2 *in fine* CIC/83, kan. 912 § 1 *in fine* oraz § 2 *in fine* CCEO).

Jednakże w przypadku prawa cywilnego ani tylko wola, ani jej oświadczenie nie są wystarczające do wskazania miejsca zamieszkania. Natomiast w prawie kanonicznym już sama wola wewnętrzna wiernego powoduje nabycie zamieszkania i jest wystarczająca⁴⁸. Z drugiej strony sam czasokres faktycznego przebywania w danej parafii czy diecezji może spowodować uznanie wiernego za określonego parafianina czy diecezjanina, co z kolei byłoby zgodne ze współczesną koncepcją prawa cywilnego.

Z jednej zatem strony porządek kanoniczny przyznaje wyższość zasadzie woli wewnętrznej wiernego w wyborze zamieszkania. W tym zakresie regulacja kanoniczna różni się od prawa cywilnego, które samej deklaracji osoby fizycznej co do jej zamiarów nie uznaje za doniosłej prawnie⁴⁹. Z drugiej zaś strony prawo kanoniczne wprowadza element obiektywizujący tę wolę w postaci czasokresu faktycznego przebywania, przez co nawiązuje do współczesnych rozwiązań przyjętych w prawie cywilnym. W prawie kanonicznym jednak ta obiektywizacja nie dotyczy **zamieszkania** jako takiego, lecz odnosi się do domniemania **woli** wiernego co do jego domicylu⁵⁰.

2.2.3. Różnica między porządkiem kanonicznym a cywilnym

Jak się wydaje, ta różnica między systemami prawnymi wynika z odmiennych celów, jakie regulacja o domicylu ma osiągnąć. W prawie cywilnym deklaracja woli o miejscu zamieszkania ma mieć wyraz w faktycznych zachowaniach osoby fizycznej, wskazując na jej ośrodek działalności życiowej. Chodzi przecież także o ochronę interesów innych osób i stąd nacisk na okoliczności dostępne dla zewnętrznego obserwatora. Dlatego doktryna prawa cywilnego nadaje zamiarowi stałego pobytu

47 Por. P. Skonieczny, *Kanoniczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 72.

48 Inaczej por. G. Dzierżon, *Nabycie dobrowolne oraz utrata zamieszkania w systemie kanonicznym*, w: *Ars boni et aequi. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu z okazji osiemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2010, s. 226–227.

49 Por. Z. Radwański, *Prawo cywilne...*, dz. cyt., s. 111, nb. 315.

50 Zob. niżej, 3.1.3.

z art. 25 kodeksu cywilnego sens zobiektywizowany, mając na względzie właśnie interes osób trzecich jako uczestników obrotu prawnego⁵¹.

Natomiast w prawie kanonicznym chodzi głównie o porządek w administrowaniu sakramentów. Nie ma znaczenia interes osób trzecich. Liczy się zbawienie dusz (por. kan. 1752 CIC/83), tj. dostęp wiernego do sakramentów i posługi duszpasterskiej (por. kan. 107 CIC/83; kan. 916 CCEO).

2.3. Wymiar prawny

Każdy ustawodawca przewiduje sytuacje wyjątkowe, w których musi narzucić domicyl ustawą, uznając pewne idee za ważniejsze niż fakty, które stoją u podstaw komentowanej instytucji. Ten wymiar prawny był obecny w regulacjach o zamieszkaniu od prawa rzymskiego, a także – konsekwentnie – w dawnym prawie kanonicznym jako domicyl konieczny czy legalny⁵². Jest także obecny we współczesnym prawie cywilnym, na przykład odnośnie do małoletnich czy osób pozostających pod opieką⁵³. W cywilistyce polskiej instytucja ta zwana jest ustawowym lub pochodnym miejscem zamieszkania⁵⁴.

Zgodnie z powyższą uwagą ustawodawca kościelny przewiduje – oprócz zamieszkania swobodnego⁵⁵ – takie zamieszkanie, które sam określa wiernemu, niezależnie od jego woli (tzw. zamieszkanie konieczne lub legalne). Innymi słowy, chodzi o zamieszkanie z postanowienia ustawy. W obowiązującym prawie kanonicznym takie zamieszkanie konieczne (ustawowe czy legalne) wprost postanawiają: kan. 103

⁵¹ Por. Z. Radwański, *Prawo cywilne...*, dz. cyt., s. 112, nb. 315.

⁵² Zob. P. Skonieczny, *Zamieszkanie w prawie kanonicznym...*, dz. cyt., s. 93, 95.

⁵³ Przepis art. 26 kodeksu cywilnego stanowi: „**Art. 26. § 1.** Miejscem zamieszkania dziecka pozostającego pod władzą rodzicielską jest miejsce zamieszkania rodziców albo tego z rodziców, któremu wyłącznie przysługuje władza rodzicielska lub któremu zostało powierzony wykonywanie władzy rodzicielskiej. **§ 2.** Jeżeli władza rodzicielska przysługuje na równi obojgu rodzicom mającym osobne miejsce zamieszkania, miejsce zamieszkania dziecka jest u tego z rodziców, u którego dziecko stale przebywa. Jeżeli dziecko nie przebywa stale u żadnego z rodziców, jego miejsce zamieszkania określa sąd opiekuńczy”.

Natomiast art. 27 tegoż kodeksu brzmi: „**Art. 27.** Miejscem zamieszkania osoby pozostającej pod opieką jest miejsce zamieszkania opiekuna”.

⁵⁴ Zob. Z. Radwański, *Prawo cywilne...*, dz. cyt., s. 112, nb. 317. O ile nazwa **ustawowego** miejsca zamieszkania nawiązuje do źródła jego wiązania (ustawy), o tyle nazwa **pochodnego** miejsca zamieszkania wskazuje na sposób jego ustalenia, które „pochodzi” od rodziców lub opiekunów prawnych.

⁵⁵ Por. wyżej, 2.2.

CIC/83 (kan. 913 CCEO) co do zakonników oraz członków stowarzyszeń życia apostołskiego, kan. 105 § 1 CIC/83 (kan. 915 § 1 CCEO) w odniesieniu do małoletnich, kan. 105 § 2 CIC/83 (kan. 915 § 2 CCEO) odnośnie do osób znajdujących się pod opieką lub kuratelą, kan. 352 § 4 CIC/83 co do dziekana i prodziekana Kolegium Kardynałów, którzy domicyl mają mieć w Rzymie⁵⁶.

Wydaje się, że ci duchowni, którzy z ustawy mają obowiązek rezydencji, mają również domicyl konieczny w tym miejscu⁵⁷. Obowiązek rezydencji wynika bowiem z pozycji kanonicznej wiernego jako duchownego (por. kan. 283 § 1 CIC/83, kan. 386 § 1 CCEO). To ustawa kościelna – także na zasadzie posłuszeństwa duchownego (por. kan. 273 i kan. 274 § 2 CIC/83, kan. 370 i kan. 371 § 2 CCEO) – może wymagać od duchownego obowiązku rezydencji, a zatem zamieszkania w danym miejscu, dodatkowo dołączając do tego obowiązku sankcję karną (por. kan. 1396 CIC/83). Obowiązek rezydencji bowiem jest szerszy niż nałożenie obowiązku zamieszkania w danym miejscu. Oznacza on bowiem także obowiązek fizycznej obecności w danym miejscu, z którym związany jest urząd kościelny⁵⁸. Taki obowiązek rezydencji mają zatem przede wszystkim⁵⁹: biskup diecezjalny lub eparchialny (por. kan. 395 CIC/83, kan. 204 CCEO), biskup koadiutor i biskup pomocniczy (por. kan. 410 CIC/83, kan. 217 CCEO), proboszcz (por. kan. 533 CIC/83, kan. 292 CCEO⁶⁰) i członkowie zespołu duszpasterskiego w parafii (por. kan. 543 § 2 n. 1 CIC/83), wikariusz parafialny (por. kan. 550 § 1 CIC/83, kan. 302 § 4 CCEO), przełożeni w instytutach zakonnych, w tym przełożeni wyżsi (por. kan. 629 CIC/83, kan. 446 CCEO⁶¹).

⁵⁶ Zob. A. de Fuenmayor, *Komentarz do kan. 102*, w: *Exegetical Commentary...*, dz. cyt., s. 708–709, n. 1.

⁵⁷ Inaczej jednak por. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 71–72. Według autora obowiązek rezydencji oznacza tylko obowiązek nabycia miejsca zamieszkania według zasad ogólnych w danym miejscu, które wyznacza ustawa kościelna takiemu duchownemu; por. tamże, s. 72. Z takim stanowiskiem nie można się jednak zgodzić, biorąc pod uwagę większe zobowiązania związane z tym obowiązkiem, o czym mowa w tekście.

⁵⁸ Por. J. Syryjczyk, *Kanoniczne prawo karne: część szczególna*, Warszawa 2003, s. 167.

⁵⁹ Zob. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 71–72; J. Syryjczyk, *Kanoniczne prawo karne...*, dz. cyt., s. 167.

⁶⁰ W przypadku proboszcza miejsce zamieszkania jest modyfikowane w ten sposób, że przybiera ono postać „rezydencji”, skoro ma być ono „w domu parafialnym w pobliżu kościoła”.

⁶¹ Będzie to zawsze dom zakonny w myśl kan. 665 § 1 i kan. 608 CIC/83 czy monaster w myśl kan. 478 CCEO.

3. Teorie, terminologia i definicje legalne

3.1. Teorie systematyzujące pojęcia doktrynalne domicylu w kanonistyce

3.1.1. Teorie dwudzielne

W centrum porządku kanonicznego jest osoba⁶². Zgodnie z tą zasadą personalizmu to wolna wola stała się kryterium organizującym instytucję kanoniczną zamieszkania⁶³. Co do zasady zatem – jak była już o tym mowa⁶⁴ – to z woli osoby fizycznej wynika podstawa powstania więzi prawnej w postaci zamieszkania. Jednakże więź prawna domicylu może powstać niezależnie od tej woli i wynikać z ustawy, choć niekiedy jako konsekwencja woli czy też w nawiązaniu do niej.

Z tego względu prawo kanoniczne, podobnie jak większość systemów prawnych, wyróżnia zamieszkanie właściwe, czyli inaczej swobodne lub rzeczywiste (*domicilium proprium, voluntarium, verum*), oraz zamieszkanie niewłaściwe, innymi słowy: prawne, konieczne (*domicilium improprium, legale, necessarium*). Kryterium tego rozróżnienia stanowi sposób nabywania czy utraty zamieszkania, które uzależnione jest od woli wiernego. Stąd przy domicylu właściwym mają znaczenie tylko fakty i właśnie wola osoby fizycznej. Natomiast domicyl niewłaściwy wyznacza sam ustawodawca, który opiera się na pewnych ideach, określając, gdzie dana osoba fizyczna – z różnych względów według ustawodawcy, np. małoletność, profesja zakonna – powinna mieć zamieszkanie. Można w pewnej przerośni stwierdzić, że domicyl właściwy jest arystotelesowski (liczą się fakty), natomiast domicyl niewłaściwy – platoński (liczą się idee).

Przedstawiona wyżej teoria dwudzielna domicylu ze względu na podstawę jego powstania (przyznanie znaczenia woli osoby) jest koncepcją klasyczną, najczęściej występującą w kanonistyce, i to w wielu odmianach. Zwolennicy tej teorii w literaturze kanonistycznej wskazują, że ze względu na źródło powstania zamieszkania można odróżnić:

1. zamieszkanie swobodne lub wolne (*domicilium voluntarium seu liberum*) oraz
2. konieczne lub prawne (*domicilium necessarium seu legale*).

To pierwsze – zamieszkanie swobodne lub wolne – jest zamieszkaniem „faktycznym” (*domicilium facti*), a polega na nabyciu, zmianie i utracie zamieszkania

62 Por. P. Skonieczny, *Kanoniczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 65–66, 74.

63 Zob. P. Skonieczny, *Kanoniczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 71.

64 Por. wyżej, 2.

wskutek własnego wolnego wyboru (włącznie z przebywaniem przez dłuższy czas w danym miejscu). To drugie zaś – zwane też ustawowym lub koniecznym – jest zamieszkaniem „prawnym” (*domicilium juris*), które powstaje z postanowienia ustawy. Pod rządem kodeksu z 1917 roku za takie właśnie zamieszkanie uznawano domicyl małżonki, małoletnich, chorych umysłowo, osadzonych w więzieniu, mających urzędy rezydencjalne (z obowiązkiem rezydencji) czy zakonników⁶⁵.

3.1.2. Teorie trójdzielne

Znana jest również koncepcja trójdzielna domicylu: swobodnego, narzuconego i ustawowego. Literatura, zwłaszcza niemieckojęzyczna, posługuje się odpowiednio

⁶⁵ Pod rządem kodeksu z 1917 roku por. F. Cappello, *Summa...*, dz. cyt., s. 157–158, nb. 181,1–2; P. Felici, *Domicilio*, w: *Dizionario di teologia morale*, dir. F. Roberti, coll. di P. Palazzini, Roma 1968, vol. 1, s. 556; G. Michiels, *Principia...*, dz. cyt., s. 117–118, 129, 165–187; R. Naz, *Domicile...*, dz. cyt., kol. 1374–1375; A. Toso, *Ad Codicem Juris Canonici commentaria minora. Liber II. De personis*, t. 1, Romae 1922, s. 18, ad can. 92, n. 2 (z uporządkowaniem kryteriów podziału); A. Vermeersch, J. Creusen, *Epitome Iuris Canonici*, t. 1, Romae 1924, s. 116, nb. 183,2.

Pod rządem zaś kodeksu z 1983 roku zob. L. Chiappetta, *Il Codice di diritto canonico. Commento giuridico-pastorale*, a cura di F. Catozzella, A. Catta, C. Izzi, L. Sabbarese, vol. 1, Bologna 2011, s. 122, nb. 721 (*domicilio elettivo, domicilio legale o necessario*); M. Cortés Diéguez, *Komentarz do kan. 102*, w: *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe comentada*, colaboradores: F. Aznar Gil, M. Cortés Diéguez, J. M. Díaz Moreno, L. García Matamoros, J. San José Prisco, Madrid 2014, s. 76 (*por voluntad propia [c. 102] o por voluntad legal [cc. 103–105]*); A. de Fuenmayor, *Komentarz do kan. 102*, w: *Exegetical Commentary...*, dz. cyt., vol. 1, s. 708–709, n. 1; J. García Martín, *Le norme generali...*, dz. cyt., s. 403; G. Ghirlanda, *Il diritto nella Chiesa mistero di comunione. Compendio di diritto ecclesiale*, Roma 2014, s. 115, nb. 82; J. McIntyre, *Komentarz do kan. 102*, w: *New Commentary...*, dz. cyt., s. 145; T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 1: *Zagadnienia wstępne i normy ogólne*, Olsztyn 2002, s. 255–256; F. Pototsching, *Rechtspersönlichkeit und rechtserhebliches Geschehen*, w: *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, Hrsg. J. Listl, H. Schmitz, Regensburg 1999, s. 141, § 10,IV,4 (*freiwilliger Wohnsitz*, nabywany też przez dłuższy pobyt, oraz *notwendiger Wohnsitz*); L. Sabbarese, *Girovaghi, migranti, forestieri e naviganti nella legislazione ecclesiastica*, Città del Vaticano 2006, s. 44; F. J. Urrutia, *Les normes générales. Commentaire des canons 1–203*, Paris 1994, s. 178–179, nb. 562–563, 566; L. Vela, *Persona fisica*, w: *Nuovo Dizionario di Diritto Canonico*, a cura di C. Corral Salvador, V. De Paolis, G. Ghirlanda, Cinisello Balsamo 1996, s. 793.

W tym samym kierunku starsza literatura niemieckojęzyczna, odróżniając zamieszkanie rzeczywiste (*domicilum verum, wirklicher Wohnsitz*, z wolą pobytu – *freiwilliger Wohnsitz* – lub pobytom przedłużonym, czyli *bloß tatsächlicher Wohnsitz*) i ustawowe (*domicilum legale seu necessarium, gesetzlicher Wohnsitz*), jak w przypadku zakonników, małoletnich, chorych umysłowo, małżonków oraz zobowiązanych do rezydencji z powodu piastowanego urzędu kościelnego). Zob. K. Mörsdorf, *Die Rechtssprache...*, dz. cyt., s. 117, § 12, 1,2,b.

trzema terminami i koncepcjami zamieszkania na gruncie prawa kanonicznego. Wyróżnia zatem⁶⁶:

1. zamieszkanie swobodne (*freiwilliger Wohnsitz*);
2. zamieszkanie narzucone, czyli wynikające z pięcioletniego pobytu (*zwangsmäßiger Wohnsitz, Zwangwohnsitz*);
3. zamieszkanie ustawowe lub konieczne (*gesetzlicher, notwendiger Wohnsitz*), dotyczące osób poddanych czyjejs władzy, tj. małżonka pod rządem kodeksu z 1917 roku, małoletnich, chorych psychicznie.

Koncepcja trójdzielna zamieszkania w prawie kanonicznym powstała wskutek pewnego braku w teorii dwudzielnej, która przyjęła tradycyjną naukę o domicylu, posługującą się wyłącznie romanistycznym kryterium woli wewnętrznej wiernego. W ustawodawstwie z 1917 roku pojawiła się zaś obiektywizacja tego kryterium w postaci przedłużonego pobytu (por. kan. 92 § 1 i 2 *CIC/17 in fine*). Ten dotychczasowy brak w myśleniu koncepcyjnym o domicylu kanonicznym doktryna kanonistyczna, zwłaszcza niemiecka, uzupełniła przez odejście od teorii dwudzielnej i przyjęcie teorii trójdzielnej zamieszkania w porządku kanonicznym.

3.1.3. *Teorie mieszane?*

Koncepcja trójdzielna domicylu ma tę wadę, że nie wskazuje wyraźnie trzeciego kryterium odnoszącego się do zamieszkania narzuconego (*Zwangwohnsitz*)⁶⁷. Co więcej, można mieć poważne wątpliwości, czy w ogóle takie kryterium istnieje. Chodzi bowiem o obiektywizację woli osoby (jakkolwiek stanowi o tym ustawa) i o powrót do romanistycznych założeń domicylu, który co do zasady oparty jest

⁶⁶ Pod rządem kodeksu z 1917 roku por. E. Eichmann, K. Mörsdorf, *Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codex Iuris Canonici*, Bd. 1: *Einleitung, allgemeiner Teil und Personenrecht*, München 1959, s. 191–192, § 34, III, 1, a.

Pod rządem kodeksu z 1983 roku zob. W. Aymans, K. Mörsdorf, *Kanonisches Recht. Lehrbuch aufgrund des Codex Iuris Canonici*, Bd. 1: *Einleitende Grundfragen und Allgemeine Normen*, Paderborn 1991, s. 299–300, § 30, III, 1, a; M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 35–40. Wydaje się, że w ten sam sposób, choć autor ogranicza się do terminologii ustawowej, R. Sobański, *Komentarz do kan. 102*, w: J. Krukowski, R. Sobański, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1: *Księga I. Normy ogólne*, red. J. Krukowski, Poznań 2003, s. 172 (zamieszkanie nabywane wskutek przebywania nabywa się niezależnie od woli przebywającego); P. Valdrini, *Comunità, persone, governo. Lezioni sui libri I e II del CIC 1983*, Città del Vaticano 2013, s. 159–160.

⁶⁷ W literaturze, jeżeli już, to wspomina się o dwóch teoriach – dwu- i trójdzielnej, dystansując się jednak od nich. Por. H. Pree, *Komentarz do kan. 100*, w: *Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*, Hrsg. K. Lüdicke, Band 1 (cann. 1–203), Münster 1985-, 100/3–4, nb. 8.

na faktach. Z kolei teoria dwudzielna reprezentuje tradycyjną naukę kanonistyczną o zamieszkaniu, nie uwzględniając tego, co dokonało się przez interwencję ustawodawcy kościelnego przez wprowadzenie nabycia zamieszkania wskutek przedłużonego pobytu wiernego.

Dlatego wydaje się, że w porządku kanonicznym można przyjąć koncepcję mieszaną domicyliu. Oprócz bowiem zamieszkania **właściwego**, wynikającego z woli osoby fizycznej⁶⁸, należy wyróżnić zamieszkanie **niewłaściwe**, które ma swoje źródło w postanowieniu ustawy. W ramach tego zamieszkania niewłaściwego można wyróżnić dwie podkategorie. Pierwsza obejmowałaby zamieszkanie niewłaściwe, które co prawda wynika z ustawy, ale bierze pod uwagę wolę samego wiernego i fakty, zwłaszcza przedłużające się przebywanie faktyczne w danym miejscu (zamieszkanie faktyczne)⁶⁹. Natomiast druga podkategoria jest zupełnie niezależna od woli osoby fizycznej i wskazuje na zamieszkanie wiernego bez względu na fakty, niezależnie od stanu faktycznego, opierając się tylko na woli ustawodawcy kościelnego (zamieszkanie ustawowe lub konieczne)⁷⁰.

Tak zaproponowany podział zamieszkania w prawie kanonicznym opiera się przede wszystkim na zasadzie woli jako jednej z podstawowych reguł organizujących porządek kanoniczny w oparciu o zasadę personalizizmu⁷¹.

Trzeba jednak rozważyć, czy zamieszkanie faktyczne nie powinno być uznane za podkategorię zamieszkania właściwego jako swego rodzaju wolę domniemaną zamieszkania w danym miejscu. W ten sposób modyfikując teorię mieszaną, pozostaje się ciągle w zgodzie z zasadą woli i personalizizmu. Uznaje się bowiem, że zamieszkanie faktyczne jest swego rodzaju wyrażeniem woli przez wiernego; inaczej bowiem nie przebywałby on przez długi czas w danym miejscu. Co prawda, tym samym dokonuje się obiektywizacji tej woli (jak to czynią współczesne systemy prawa cywilnego w prawie o zamieszkaniu)⁷². Jest to jednak zgodne

68 Jako *domicilio volontario*, por. L. Navarro, *Personae e soggetti nel diritto della Chiesa. Temi di diritto della persona*, Roma 2008, s. 57.

69 Byłoby to tzw. domicyl faktyczny (*domicilio di fatto*); por. L. Navarro, *Personae...*, dz. cyt., s. 57.

70 „Domicilium potest esse necessarium seu legale, quod ipsa lege, sine ulla facti conditione, obtinetur...” (F. Cappello, *Summa...*, dz. cyt., s. 158, nb. 181,2; kursywa – P. S.); „Tuttavia, in alcuni casi il diritto stabilisce un domicilio ed un quasi-domicilio *legali* che possono non coincidere con il luogo della dimora della persona e sono indipendenti dalla sua volontà” (L. Navarro, *Personae...*, dz. cyt., s. 57; kursywa – L. N.).

71 Element woli podkreśla też L. Chiappetta, *Il Codice...*, dz. cyt., s. 122, nb. 721.

72 Zob. wyżej, 2.2.3.

z tradycją romanistyczną porządku kanonicznego⁷³ i z przedłożeniami komentowanej instytucji, bazującej na stanie faktycznym i niebędącej czynnością prawną⁷⁴. W końcu należy zwrócić uwagę, że domniemanie woli zamieszkania w danym miejscu ma swoją tradycję kanoniczną i znajduje umocowanie w kan. 6 § 2 CIC/83⁷⁵.

Stąd trzeba zaproponować w kanonistyce inny podział teoretyczny teorii mieszanej zamieszkania. Można zatem wyróżnić:

1. zamieszkanie właściwe (*domicilium proprium, verum*), w ramach którego wskazać można dwie podkategorie:
 - a) zamieszkanie swobodne lub wolne (*domicilium voluntarium seu liberum*);
 - b) zamieszkanie faktyczne (*domicilium per facta*);
2. zamieszkanie niewłaściwe (*domicilium improprium, fictitium*), czyli zamieszkanie ustawowe lub konieczne (*domicilium legale, necessarium*).

Przyglądając się jednak temu modelowi, można dojść do wniosku, że tak skorygowana teoria mieszana nie jest już w zasadzie tą teorią, lecz powrotem do teorii dwudzielnej, z tym że odpowiednio uporządkowanej.

3.2. Rozróżnienia terminologiczne

3.2.1. Systematyka kryteriów podziału

W przypadku zamieszkania stosuje się różne terminy, nie zawsze świadomie co do niuansów znaczeniowych, które one wyrażają. Porządkując tę terminologię w kanonicznym prawie o zamieszkanu, można zastosować przynajmniej sześć kryteriów do jej systematyki:

- I. kryteria odnoszące się do tradycyjnych elementów zamieszkania:
 1. stan faktyczny (*corpus*);
 2. źródło powstania zamieszkania (relacja do *animus*);
 3. sposób wyrażenia *animus*;
- II. kryteria wynikające wprost z ustawy kościelnej:
 4. dzielenie lub nie zamieszkania z inną osobą fizyczną;
 5. stabilność zamieszkania;
 6. miejsce.

73 Por. P. Skonieczny, *Zamieszkanie w prawie kanonicznym...*, dz. cyt., s. 92–93, 95, 96.

74 Zob. P. Skonieczny, *Zamieszkanie w prawie kanonicznym...*, dz. cyt., s. 88–89.

75 Zob. A. Toso, *Ad Codicem...*, dz. cyt., s. 18, ad can. 92, n. 2, a ponadto niżej, 3.2.

3.2.2. Rodzaje zamieszkania kanonicznego ze względu na jego tradycyjne elementy

Ad 1. Ze względu zatem na stan faktyczny (*corpus*), tj. czy osoba fizyczna przebywa w swoim miejscu zamieszkania, wyróżnia się zamieszkanie rzeczywiste (*domicilium verum*) oraz zamieszkanie fikcyjne (*domicilium fictitium, fictum*)⁷⁶. Zamieszkaniem rzeczywistym jest zamieszkanie swobodne lub faktyczne, a zamieszkaniem fikcyjnym – ustawowe, czyli konieczne.

Ad 2. Ze względu na źródło powstania zamieszkania, czyli występowanie bądź nie elementu woli (*animus*), można wskazać na zamieszkanie swobodne lub właściwe (*domicilium voluntarium, proprium*), biorące początek we własnej woli, oraz na zamieszkanie konieczne lub prawne (*domicilium necessarium, legale*), wynikające z prawa⁷⁷.

Ad 3. Zamieszkanie swobodne z kolei może być nabyte wyraźnie (*expresse*) oświadczeniem woli osoby fizycznej (zamieszkanie swobodne) albo milcząco (*tacite*), kiedy wola ta jest wyrażana na zewnątrz przez fakty (zamieszkanie faktyczne). Ten drugi sposób milczącego czy też *per facta* wyrażania woli ma bardzo długą tradycję kanoniczną (por. kan. 6 § 2 CIC/83), sięgającą jeszcze prawa rzymskiego⁷⁸ i ugruntowaną w orzecznictwie rotalnym⁷⁹, a w końcu uznaną w kanonistyce pod rządami obecnego kodeksu z 1983 roku⁸⁰.

⁷⁶ Por. A. Toso, *Ad Codicem...*, dz. cyt., s. 18, ad can. 92, n. 2.

⁷⁷ Zob. A. Toso, *Ad Codicem...*, dz. cyt., s. 18, ad can. 92, n. 2.

⁷⁸ „Si quis negotia sua non in colonia, sed in municipio semper agit, in illo vendit emit contrahit, in eo foro balineo spectaculis utitur, ibi festos dies celebrat, omnibus denique municipii commodis, nullis coloniarum fruitur, ibi magis habere domicilium, quam ubi colendi causa deversatur” (*Iustiniani Digesta*, 50, 1, 27, 1, w: *Corpus Iuris Civilis*, ed. Th. Mommsen, P. Krueger, vol. 1, Berolini 1872; <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr> (12.03.2018)). Przekład własny: „Jeżeli ktoś prowadzi swoje sprawy nie w kolonii (*colonia*), lecz zawsze w mieście (*municipium*): w nim sprzedaje, kupuje, zawiera umowy; udziela się w życiu publicznym i zażywa kąpeli oraz uczęszcza na przedstawienia; tam też świętuje dni uroczyste. A zatem używa wszystkich udogodnień miasta, a żadnych kolonii, to uważa się, że ma bardziej zamieszkanie (*domicilium*) w mieście aniżeli w kolonii, gdzie przebywa tylko dla zebrania płodów roli”.

⁷⁹ Orzecznictwo to podaje i cytuje A. Toso, *Ad Codicem...*, dz. cyt., s. 18–19, ad can. 92, n. 2 i 3.

⁸⁰ Zob. choćby F. J. Urrutia, *Les normes générales. Commentaire des canons 1–203*, Paris 1994, s. 179, nb. 563.

3.2.3. Rodzaje zamieszkania kanonicznego wynikające wprost z ustawy kościelnej

Ad 4. Zamieszkanie może być osobiste (pojedynczej osoby fizycznej: *domicilium proprium*) lub wzajemne (w przypadku małżonków: *domicilium mutuatum*; por. kan. 104 CIC/83, kan. 914 CCEO)⁸¹.

Ad 5. W kanonistyce – jak już była o tym mowa – wyróżnia się ze względu na stabilność (wołę czasokresu przebywania w danym miejscu) zamieszkanie stałe (*domicilium*) i tymczasowe (*quasi-domicilium*; por. kan. 100, 102 § 1 i 2 CIC/83; kan. 911 oraz 912 § 1 i 2 CCEO)⁸².

Ad 6. Wskazuje się w końcu ze względu na miejsce zamieszkanie parafialne oraz zamieszkanie diecezjalne (eparchialne; por. kan. 102 § 3 CIC/83, kan. 916 § 2 CCEO)⁸³.

3.3. Definicje legalne

Can. 100 [can. 911 CCEO] – *Persona dicitur: “incola”, in loco ubi est eius domicilium; “advena”, in loco ubi quasi-domicilium habet; [CCEO: –] “peregrinus”, si versetur extra domicilium et quasi-domicilium quod adhuc retinet [CCEO: in eparchia diversa ab illa, in qua domicilium vel quasi-domicilium habet]; [CCEO: + dicitur vero] “vagus”, si nullibi domicilium habeat [CCEO: –] vel quasi-domicilium [CCEO: + habet].*

Kan. 100 [kan. 911 CCEO] – *Osobę nazywa się: mieszkańcem – w miejscu, gdzie jest jej stałe zamieszkanie; przybyszem – w miejscu, w którym ma zamieszkanie tymczasowe [CCEO: –]; podróżnym, jeżeli znajduje się poza miejscem stałego lub tymczasowego zamieszkania, które nadal zatrzymuje [CCEO: w eparchii innej niż ta, w której ma miejsce stałego lub tymczasowego zamieszkania]; [CCEO: + nazywa się zaś] tułaczem, jeżeli nigdzie nie posiada stałego lub tymczasowego zamieszkania.*

W trakcie prac nad obecnym kodeksem łacińskim postulowano zniesienie przepisu kan. 100 CIC/83, ale ostatecznie został on zachowany. Ustawodawca kodeksu wschodniego natomiast, kierując się właśnie tym duchem z prac legislacyjnych nad kodeksem z 1983 roku, poważnie zredukował definicje w kan. 911 CCEO do dwóch

⁸¹ Por. L. Sabbarese, *Girovagli...*, dz. cyt., s. 44, jakkolwiek uznając ten podział za właściwy przy zamieszkanu koniecznym; tak też, za wzorem kan. 93 CIC/17, por. A. Gauthier, *Principi generali dell'attività giuridica nella Chiesa. (Commentario dei canonici 96/203 del Libro 1 del Codice di Diritto Canonico)*, Romae 1997, s. 20.

⁸² Zob. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 35.

⁸³ Por. M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 35.

tylko – podróżnego (*peregrinus*) i tułacza (*vagus*), z tym że pojęcie podróżnego jest odniesione tylko do eparchii (diecezji), a nie do parafii⁸⁴.

Oto definicje legalne z kan. 100 CIC:

- mieszkaniec (*incola*) – osoba fizyczna w miejscu, gdzie posiada stałe zamieszkanie (*domicilium*)⁸⁵;
- przybysz (*advena*) – osoba fizyczna w miejscu, w którym ma zamieszkanie tymczasowe (*quasi-domicilium*);
- podróżny (*peregrinus*) – osoba fizyczna, jeżeli znajduje się poza miejscem stałego lub tymczasowego zamieszkania, które nadal zatrzymuje;
- tułacz (*vagus*) – osoba fizyczna, jeżeli nigdzie nie posiada stałego lub tymczasowego zamieszkania.

W porównaniu z kodeksem łacińskim w definicji zawartej w kodeksie wschodnim dokonano jedynie zmian stylistycznych w łacinie (*habeat*)⁸⁶. Następnie jednak ograniczono tę definicję do podróżnego (*peregrinus*) i tułacza (*vagus*), rezygnując w ogóle z ustawowego określenia mieszkańca (*incola*) i przybysza (*advena*), które zawiera kan. 100 CIC/83⁸⁷. Chociaż w „Nuntia”, periodyku zawierającym dokumentację prac nad kodeksem wschodnim, nie zostały podane powody takiego posunięcia projektodawcy, można jednak stwierdzić, że definicje te są zbędne wobec treści kan. 102 CIC/83 (i analogicznie kan. 912 CCEO). Przepis ten reguluje przecież nabywanie stałego i tymczasowego miejsca zamieszkania, a przez to określa również, czym jest domicyl i *quasi-domicyl*.

Rozwiązanie ustawodawcy kościelnego w kodeksie wschodnim należy zatem uznać za poprawniejsze z punktu widzenia techniki legislacyjnej. Co więcej, nie wiadomo, dlaczego ustawodawca kodeksu łacińskiego zdecydował się na definicje

⁸⁴ Zob. H. Pree, *Komentarz do kan. 100*, w: *Münsterischer Kommentar...*, dz. cyt., 100/1, nb. 1.

⁸⁵ Jednak okazuje się, że pojęcie mieszkańca (*incola*) nie jest jednoznaczne w prawie kanonicznym łacińskim. Por. kan. 1302 § 3 CIC/83; V. De Paolis, *Il Libro primo del Codice. Norme generali (cann. 1–203)*, w: *Il diritto nel mistero della Chiesa*, a cura del Gruppo Italiano Docenti di Diritto Canonico, vol.1, Roma 1995, s. 376.

⁸⁶ Por. Pontificia Commissio Codicis Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo, *Nuova revisione dello Schema canonum de normis generalibus et de bonis Ecclesiae temporalibus*, dz. cyt., s. 7, can. 3.

⁸⁷ Zob. Pontificia Commissio Codicis Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo, *Schema Codicis Iuris Canonici Orientalis*, Iulius 1986, „Nuntia” 24–25 (1987), s. 163, can. 907; M. Walser, *Die Bedeutung...*, dz. cyt., s. 28.

mieszkańca i przybysza, skoro pierwszej używa tylko dwa razy (por. kan. 475 § 2 i 1302 § 3 CIC/83), a drugiej nie używa ani razu⁸⁸.

Zakończenie

Instytucja zamieszkania, wywodząca się z prawa rzymskiego, przeszła długą i ciekawą drogę. W prawie kanonicznym nastąpiło rozwinięcie dawnych rozwiązań i przyjęcie nowych, własnych, mających na względzie potrzeby duszpasterskie. Mimo obecnie dokonujących się zmian, zwłaszcza związanych z migracją czy z reformą procesu małżeńskiego za papieża Franciszka w 2015 roku, domicyl w prawie kanonicznym spełnia swoje zadanie. Może się jednak okazać, że nowe zjawiska duszpasterskie, na przykład tzw. *churchingu* (wyboru kościoła, do którego wierny uczęszcza i z którym się wiąże)⁸⁹, wyznaczą zupełnie nowe, dotąd nieznanne perspektywy i spowodują kolejny etap rozwoju tej zasłużonej instytucji – dla dobra dusz (por. kan. 1752 CIC/83).

SUMMARY

The Notion of Domicile in Current Canon Law

This article presents the notion of domicile in the Latin and Eastern canon law from a canonical point of view. The Author claims that in the current canon law there is no legal definition of domicile. A definition has to be deduced from other norms, especially concerning its acquisition and loss, based on the legal-theoretical and historical principles of this institution (1.1.). Describing domicile's traditional elements (*corpus* and *animus*), the Author notes some inflexibility in the notion of domicile (2.1.3.). Then, basing himself on the criterion of the will, he indicates three theories regarding domicile in canonical

⁸⁸ Por. F. J. Urrutia, *Les normes générales. Commentaire des canons 1–203*, Paris 1994, s. 178, nb. 560.

⁸⁹ To zjawisko może zostać także sformalizowane w postaci ustawodawstwa kościelnego, np. partykularnego, jak to ma miejsce w diecezji Honolulu w dekreście z 1 lipca 1986 roku. Por. J. J. Conn, *Parishes-of-Choice. Canonical, Theological and Pastoral Considerations*, „Periodica de re canonica” 92 (2003), s. 257–304.

doctrine (3.1.). The Author favours the mixed theory or the two-part modified theory, and so he distinguishes proper domicile (and there exist a voluntary and a factual domicile) from improper domicile (that is, the necessary or legal domicile) (3.1.3.).

Keywords: domicile (*domicilium*), can. 100, 102–107 CIC/1983, physical person

Pojęcie zamieszkania w obowiązującym prawie kanonicznym

Artykuł przedstawia pojęcie zamieszkania w prawie kanonicznym łacińskim i wschodnim z punktu widzenia doktryny kanonistycznej. Autor twierdzi, że w obowiązującym prawie kanonicznym brak definicji legalnej zamieszkania. Należy ją zatem wyprowadzić z innych przepisów, głównie o jego nabywaniu i utracie, wychodząc przed wszystkim z założeń teoretyczno- i historyczno-prawnych tej instytucji (1.1.). Opisując tradycyjne elementy zamieszkania (*corpus* i *animus*), autor zauważa pewną nieelastyczność pojęcia domicylu (2.1.3.). Posługując się zaś kryterium woli, wskazuje trzy teorie koncepcji domicylu w kanonistyce (3.1.). Opowiada się za teorią mieszaną lub dwudzielną zmienioną i wyróżnia zamieszkanie właściwe (a w nim: zamieszkanie swobodne oraz zamieszkanie faktyczne) i niewłaściwe (czyli ustawowe; 3.1.3.).

Słowa kluczowe: zamieszkanie (*domicilium*), kan. 100, 102–107 CIC/83, osoba fizyczna

BIBLIOGRAFIA

Źródła prawa (chronologicznie)

1. *Corpus Iuris Civilis*, ed. Th. Mommsen, P. Krueger, vol. 1, Berolini 1872; <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/> (12.03.2018).
2. S. Congregatio Concilii, *Decretum Iurisdictionis Parochialis*, 12.12.1874, „Acta Sanctae Sedis” 8 (1874–1875) s. 149–161.
3. S. Congregatio Episcoporum et Regularium, *Decretum Iannen. seu Ordinis Sancti Benedicti Congregationis Cassinensis dismembrationis paroeciae*, 14.03.1889, „Acta Sanctae Sedis” 23 (1889–1890) s. 340–345.
4. *Codex Iuris Canonici*, Pii X P.M. iussu digestus, Benedicti PP. XV auctoritate promulgatus, 27.05.1917, „Acta Apostolicae Sedis” 9 (1917/II) s. 1–521.
5. Kodeks cywilny z 23.04.1964 r., tekst jednolity, „Dziennik Ustaw” z 2017 r. poz. 459, 933, 1132.
6. *Codex Iuris Canonici*, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, 25.01.1983, „Acta Apostolicae Sedis” 75 (1983/II) s. III–XXX; 1–317.
7. Pontificia Commissio Codicis Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo, *Nuova revisione dello Schema canonum de normis generalibus et de bonis Ecclesiae temporalibus*, „Nuntia” 18 (1984), s. 3–95.
8. Pontificia Commissio Codicis Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo, *Schema Codicis Iuris Canonici Orientalis*, Iulius 1986, „Nuntia” 24–25 (1987), s. 1–268.
9. *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium* auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, 18.10.1990, „Acta Apostolicae Sedis” 82 (1990), s. 1045–1364.
10. Franciscus PP., *Litterae apostolicae motu proprio datae Mitis Iudex Dominus Iesus* quibus canones Codicis Iuris Canonici de causis matrimonii nullitatem declarandam reformantur, 15.08.2015, „Acta Apostolicae Sedis” 107 (2015), s. 958–970.

Literatura (alfabetycznie)

1. Aymans W., Mörsdorf K., *Kanonisches Recht. Lehrbuch aufgrund des Codex Iuris Canonici*, Bd. I: *Einleitende Grundfragen und Allgemeine Normen*, Paderborn 1991.
2. Cappello F., *Summa Iuris Canonici in usum scholarum concinnata*, Romae 1951.
3. Chiappetta L., *Il Codice di diritto canonico. Commento giuridico-pastorale*, a cura di F. Catozzella, A. Catta, C. Izzi, L. Sabbarese, vol. 1, Bologna 2011.
4. *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe comentada*, colaboradores: F. Aznar Gil, M. Cortés Diéguez, J. M. Díaz Moreno, L. García Matamoro, J. San José Prisco, Madrid 2014.

5. *Commento al Codice di Diritto Canonico*, a cura di P. V. Pinto, Città del Vaticano 2001.
6. Conn J. J., *Parishes-of-Choice. Canonical, Theological and Pastoral Considerations*, „Periodica de re canonica” 92 (2003), s. 257–304.
7. Cortés Diéguez M., *Komentarz do kan. 1–203*, w: *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe comentada*, colaboradores: F. Aznar Gil, M. Cortés Diéguez, J. M. Díaz Moreno, L. García Matamoro, J. San José Prisco, Madrid 2014, s. 17–140.
8. De Paolis V., *Il Libro primo del Codice. Norme generali (cann. 1–203)*, w: *Il diritto nel mistero della Chiesa*, a cura del Gruppo Italiano Docenti di Diritto Canonico, t. 1, Roma 1995, s. 235–497.
9. De Paolis V., D’Auria A., *Le norme generali. Commento al Codice di Diritto Canonico. Libro Primo*, Città del Vaticano 2008.
10. De Smet A., *De sponsalibus et matrimonio. Tractatus synopticus*, Brugis 1927.
11. *Il diritto nel mistero della Chiesa*, a cura del Gruppo Italiano Docenti di Diritto Canonico, t. 1, Roma 1995.
12. *Dizionario di teologia morale*, dir. F. Roberti, coll. di P. Palazzini, Roma 1968.
13. Dzierżon G., *Nabycie dobrowolne oraz utrata zamieszkania w systemie kanonicznym*, w: *Ars boni et aequi. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu z okazji osiemdziesiątej rocznicy urodzin*, red. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2010, s. 223–231.
14. Eichmann E., Mörsdorf K., *Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codex Iuris Canonici*, Bd. 1: *Einleitung, allgemeiner Teil und Personenrecht*, München 1959.
15. Felici P., hasło *Domicilio*, w: *Dizionario di teologia morale*, dir. F. Roberti, coll. di P. Palazzini, Roma 1968, vol. 1, s. 556.
16. Fuenmayor de A., *Komentarz do kan. 96–112*, w: *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, ed. Á. Marzoa, J. Miras, R. Rodríguez-Ocaña, English language edition E. Caparros, vol. 1, Montreal 2004, s. 692–746.
17. García Martín J., *Le norme generali del Codex Iuris Canonici*, Venezia 2015.
18. Gauthier A., *Principi generali dell’attività giuridica nella Chiesa. (Commentario dei canonici 96/203 del Libro I del Codice di Diritto Canonico)*, Romae 1997.
19. Ghirlanda G., *Il diritto nella Chiesa mistero di comunione. Comendio di diritto ecclesiale*, Roma 2014.
20. Krukowski J., Sobański R., *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1: *Księga 1. Normy ogólne*, red. J. Krukowski, Poznań 2003.
21. Lefebvre Ch., *La théorie du domicile et l’équité canonique*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 22 (1946), s. 111–133.

22. Majer P., *Zakaz asystowania przy małżeństwie tułaczy (kan. 1071 § 1, 1° KPK)*, „*Annales Canonici*” 7 (2011), s. 149–187.
23. McIntyre J., *Komentarz do kan. 94–112*, w: *New Commentary on the Code of Canon Law*, ed. J. P. Beal, J. A. Coriden, Th. J. Green, New York 2000, s. 138–153.
24. Michiels G., *Principia generalia de personis in Ecclesia. Commentarius Libri II Codicis Juris Canonici. Canones praeliminares 87–106*, Parisiis–Tornaci–Romae 1955.
25. Mörsdorf K., *Die Rechtssprache des Codex Juris Canonici*, Paderborn 1967.
26. *Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*, Hrsg. K. Lüdicke, Münster 1985–.
27. Navarro L., *Personae e soggetti nel diritto della Chiesa. Temi di diritto della persona*, Roma 2008.
28. Naz R., *Domicile*, w: *Dictionnaire de Droit Canonique*, ed. R. Naz, t. 4, Paris 1949, kol. 1372–1383.
29. *New Commentary on the Code of Canon Law*, ed. J. P. Beal, J. A. Coriden, Th. J. Green, New York 2000.
30. Ochoa X., *Index verborum ac locutionum Codicis Juris Canonici*, Città del Vaticano 1984.
31. Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 1: *Zagadnienia wstępne i normy ogólne*, Olsztyn 2002.
32. Pazdan M., *Osoby fizyczne*, w: *System prawa prywatnego*, t. 1: *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007, § 67–72, nb. 1–85, s. 936–1002.
33. Pinto P. V., *Komentarz do kan. 1–203*, w: *Commento al Codice di Diritto Canonico*, a cura di P.V. Pinto, Città del Vaticano 2001, s. 1–109.
34. Pototsching F., *Rechtspersönlichkeit und rechtserhebliches Geschehen*, w: *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, Hrsg. J. Listl, H. Schmitz, Regensburg 1999, s. 136–149.
35. Pree H., *Komentarz do kan. 96–128*, w: *Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*, Hrsg. K. Lüdicke, Band 1 (cann. 1–203), Münster 1985–.
36. Radwański Z., *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 1993.
37. Sabbarese L., *Girovagli, migranti, forestieri e naviganti nella legislazione ecclesiastica*, Città del Vaticano 2006.
38. Skonieczny P., *Kanoniczna koncepcja czynności prawnej. Wprowadzenie dla prawników świeckich*, „*Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica*” 81 (2017), s. 65–81; <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6069.81.06>, (26.03.2018).
39. Skonieczny P., *Zamieszkanie w prawie kanonicznym. Założenia i ewolucja koncepcji*, „*Annales Canonici*” 14 (2018) 1, s. 87–122.

40. Sobański R., *Komentarz do kan. 1-34, 94-203*, w: J. Krukowski, R. Sobański, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1: *Księga I. Normy ogólne*, red. J. Krukowski, Poznań 2003, s. 43-93, 160-296.
41. Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2005.
42. Syryjczyk J., *Kanoniczne prawo karne: część szczególna*, Warszawa 2003.
43. Toso A., *Ad Codicem Juris Canonici commentaria minora. Liber II. De personis*, t. 1, Romae 1922.
44. Urrutia F. J., *Les normes générales. Commentaire des canons 1-203*, Paris 1994.
45. Vela L., *Persona fisica*, w: *Nuovo Dizionario di Diritto Canonico*, a cura di C. Corral Salvador, V. De Paolis, G. Ghirlanda, Cinisello Balsamo 1996, s. 790-795.
46. Valdrini P., *Comunità, persone, governo. Lezioni sui libri I e II del CIC 1983*, Città del Vaticano 2013.
47. Vermeersch A., Creusen J., *Epitome Iuris Canonici*, t. 1, Romae 1924.
48. Vindex [V. Meysztowicz], *Domicilium et quasi-domicilium eorumque effectus in Codice Juris Canonici*, „Jus Pontificium” 6 (1926) nr 1-2, s. 34-45, nr 3, s. 112-126, nr 4, s. 154-158.
49. Walser M., *Die Bedeutung des Wohnsitzes im kanonischen Recht. Eine Untersuchung zu cc. 100-107 CIC*, St. Ottilien 1993.